

Олександр Кучерук

*Кандидат історичних наук, завідувач
Музею Української революції 1917—
1921 років*

Стаття побудована на основі нових документів і матеріалів. Розглядається останній період життя голови Організації Українських Націоналістів Є. Коновальця, підготовка та виконання агентурою радянських спецслужб терористичного акту проти Голови ОУН, аналізуються події другої половини травня 1936 року та наслідки вбивства Є. Коновальця.

Ключові слова: Є. Коновалець, Організація Українських Націоналістів, ОУН, вбивство Коновальця, Роттердам.

Olexandr Kucheruk

Rotterdam — the 23-rd of may 1938

(In the name of the Head of OUN Yevhen Konovalets's death anniversary)
The article is based on the new documents and materials. The last period of life of the head of Ukrainian Nationalists Organisation Y.Konovalets, preparation and execution of the terrorist act by Soviet intelligence agents directed against the President of OUN are under consideration, the events of the second half of May 1936, and the consequences of murder of Y.Konovalets are detailed.

Key words: Y. Konovalets, Ukrainian Nationalists Organization, OUN, murder of Konovalets, Rotterdam.

РОТТЕРДАМ – 23 ТРАВНЯ 1938 РОКУ

(До річниці загибелі Голови ОУН Євгена Коновальця)

Певний час джерелом інформації про загибель Є. Коновальця у Роттердамі були окремі публікації в періодиці, основою яких були голландські газети від травня 1938 р., та повідомлення деяких світових інформаційних агентств, що мали свої представництва чи кореспондентів у Нідерландах.

Першу спробу узагальнити відомі факти зробив Ярослав Кутько у трьох брошурах «Пекельна машина в Роттердамі. Історія убивства полк. Євгена Коновальця на основі тогочасних матеріалів та сучасних свідчень» (1952—1953 рр., США). Для цього видання характерна загострена публіцистичність. Його автор намагався реконструювати події на основі доволі обмеженого кола джерел.

Продовжуючи тему, Євген Онацькиць у 1958 р. на основі згадуваних голландських публікацій, документів з архіву ОУН та власної колекції документів опублікував у паризькому «Українському слові» та американській газеті «Свобода» великий матеріал, присвячений загибелі Є. Коновальця. Автор приділив багато уваги «передісторії» Роттердамської трагедії, зокрема проникненню в систему ОУН, точніше її закордонне представництво, агентів радянських спецслужб.

Омелян Кушпета (Нідерланди) написав статтю «Вбивство Євгена Коновальця у світлі нідерландських публікацій», надрукувавши її у книзі «Євген Коновалець та його доба» (1974 р.). Власне, сам заголовок віддзеркалює її зміст.

1983 р. у Буенос-Айресі (Аргентина) видано збірник «Шляхом на Роттердам», який, крім дослідження Є. Онацького, містив статті Дмитра Андрієвського, Олександра Семененка, Зіновія Ірчанського, Ярослава Гайваса. Для розслідування убивства Є. Коновальця цей збірник дав небагато, але при тому досить повно висвітлив діяльність агента Кіндрата Полуведька.

Ситуація певною мірою змінилася, коли в Москві 1997 року посмертно вийшла друком книга колишнього генерала КГБ Павла Судоплатова (помер 1996 р.) під назвою «Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930—1950 годы». Багато читачів сприйняло текст як достовірний документ, але, на наш погляд, ця книга є проявом

загальної тенденції до випуску книг про «подвиги» чекістів, де матеріал відфільтрований і поданий у потрібній для спецслужб площині. Це свідчить про те, що «операції з дезінформації» не залишилися в минулому. Все сказане П. Судоплатовим стосовно його участі у проникненні в середовище ОУН, організації і виконанні ліквідації Є. Коновальця не має незалежного документального підтвердження. До сьогодні не опубліковано жодного документа (звіти, службові записки тощо), які б кинули світло на цю операцію. Ще раз звертаємо увагу на неприпустимість некритичного ставлення до «спогадів» П. Судоплатова.

Хотілося б також звернути увагу на те, що досі залишаються недоступними матеріали розслідування вбивства Є. Коновальця, яке проводила тоді голландська поліція. Ми робили спроби отримати копії цих документів через Міністерство закордонних справ України, проте безуспішно.

Комісія з розслідування загибелі Є. Коновальця була створена доволі оперативно, але треба врахувати, що до жовтня 1938 р. Організація залишалася під управлінням Проводу, від 11 жовтня 1938 р. до 27 серпня 1939 р. обов'язки голови ПУН виконував Андрій Мельник, якого на Другому Великому зборі українських націоналістів обрано головою ПУН. Завершення процесу переходу влади в ОУН до А. Мельника фактично збіглося з початком Другої світової війни, коли, поміж іншим, несподівано вийшли на волю українські в'язні польських тюрем, зокрема члени ОУН. Це створило нову ситуацію і поставило перед Проводом нові завдання. Зрозуміло, що ці події не були сприятливими для роботи комісії з розслідування вбивства Є. Коновальця.

Коли саме була створена комісія у справі вбивства Є. Коновальця, документально не встановлено, але її формальне існування підтверджується Обіжником до членів ПУН від 16 серпня 1940 р. Там, зокрема, говориться, що «для доповнення слідства» у справі загибелі Є. Коновальця до комісії додатково увійшли Осип Бойдуник і Зиновій Книш. «Комісія розгляне дотеперішні висліди слідства та доповнить його доходженнями переведеними відносно Джона-Іртенна-Габрусевича, Мека та інших з оточення Ріхарда Яри-Карпата»¹.

¹ Обіжник до членів ПУН. 16 серпня 1940 р. // Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 76.

Склалося так, що більшість збережених документів у справі вбивства Є. Коновальця до сьогодні пов'язана вже з другою фазою діяльності комісії. Основний масив датується 1939—1941 роками, хоча останній документ створений у 1951 р.

З наявних документів більшість стосується розслідування діяльності К. Полуведька, Василя Хом'яка та П. Судоплатова, підозрюваних у причетності до радянських спецслужб. Назвімо основні документи: Дмитро Андрієвський, «Пригода і Приймак» (1939); Микола Селешко, «Записка написана з пам'яті дня 6.V.1939» та його ж «Справа К. Полуведька» (1941); Роман Сушко, «Мої заповідання про Вельмута-Норберта» (1939); Ярослав Барановський, «Про зв'язок, що його мала організація...» (1939); Ярослав Чемеринський, «На доручення Секретаріату з 25 січня» (1939); Ганна Чемеринська, «Підчас перебування Норберта ...» (1939); Олег Кандиба, «Протокол». (1939); Омелян Сенік, «Причинки до подій в Р.» (1939); Є. Онацький, «Мої спогади про події, пов'язані з Роттердамською трагедією» (1940); Р. Ярій, «В час моєї неприязности...» (1940); М. Галаган, «Кіндрат Микитович Полуведько та його «побратим» Панас Іващенко» (1941); Дмитро Вирста, «Зізнання» (1941); Володимир Моклович, «Мої заваги в справі Хом'яка» (1951). До цієї групи документів примикає листування Є. Коновальця та інших членів ПУН між собою, а також його листування з К. Полуведьком, П. Судоплатовим та іншими. Інтерес становлять листи і документи Миколи Галагана, В. Дегтяра, Є. Онацького та інших.

Перебіг подій, пов'язаних із вбивством Є. Коновальця, на перший погляд, добре відомий, але ми спробуємо ще раз поглянути на окремі факти і твердження.

22 та 30 квітня 1938 р., за словами секретаря ПУН Я. Барановського, «прийшли два листи «звідти»[...] в обох писалося про приїзд Вельмуда². Я повідомив Вождя про зміст листів. Вождь готовився їхати на зустріч»³. Є. Коновалець у той час перебував в Італії, а

² У документах ОУН та листуванні П. Судоплатов проходив під кількома псевдонімами, зокрема, 'Валюх', 'Вельмуд', 'Норберт', 'Павлусь', 'Приймак'.

³ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація...» // Архів ОУН у Києві. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 65.

Я. Барановський у Берліні. У другій половині травня Є. Коновалець виїхав з Рима до Відня, а через кілька днів до Берліна.

Усі попередні зустрічі (перша з них відбулася у лютому 1936 р.) Є. Коновальця з **‘Валюхом’** як представником українських націоналістів в УРСР, за якого майстерно видавав себе П. Судоплатов, відбувалися в присутності членів ОУН, частіше Я. Барановського. Передбачалося, що цього разу з Є. Коновальцем поїде Я. Барановський, але з невідомих причин Є. Коновалець не дозволив Я. Барановському бути присутнім при зустрічі з **‘Валюхом’** в Роттердамі. Як пояснював Я. Барановський, Коновалець «твердив, що немає потреби мені спішитися»⁴. Про небажання Є. Коновальця, аби з ним їхав Я. Барановський, свідчить і **Володимир Стахів**, який передає слова Є. Коновальця: «Макар (псевдонім Я. Барановського – О.К.) знає від мене, що я його там не потребую»⁵.

Здогадно **‘Валюх’**, що запрошував Є. Коновальця на зустріч у Роттердам, прагнув побачитися з ним без свідків. Він прибув до Роттердама заздалегідь, кілька разів телефонував до Відня й Берліна та хотів побалакати з Є. Коновальцем, але не міг його застати.

Ввечері 21 травня Є. Коновалець виїхав потягом до Берліна і звідти о 8 годині ранку 22 травня телефонував до Р. Сушка у Відень та просив передати **‘Валюху’**, щоб той зателефонував йому у Берлін до «бюра». Телефонна розмова між Є. Коновальцем і **‘Валюхом’** відбулася, про що саме вони говорили, невідомо, бо відбувалася ця розмова, за словами В. Стахова, «при зачинених дверях».

Провівши кілька зустрічей з активом ОУН (серед їх учасників був не розшифрований на той час радянський агент К. Полуведько), ввечері того ж дня (о 23 годині 30 хвилин) Є. Коновалець виїхав потягом з Берліна. На вокзалі його проводжали Р. Ярій та В. Стахів. Це були останні члени ОУН, які бачили Є. Коновальця живим. Перед від'їздом на вокзал Є. Коновалець, як пише у спогадах В. Стахів, залишив частину документів на зберігання у

⁴ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація...» // Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 65.

⁵ Стахів В. Останні дні полк. Євгена Коновальця // До зброї: журнал української військово-політичної думки. – 1950. – Вип. 4 (17). – С. 16.

Р. Ярого. Відомо, що там були фінансові документи і звіти у справі використання коштів.

23 травня, в понеділок, о 12 годині 13 хвилин Роттердам, що жив розміреним життям, раптом струсонуло вибухом. Вибух стався у самому центрі міста, на головній вулиці, поряд з респектабельними готелями і ресторанами, крамницями, неподалік міської ратуші. Цей вибух відібрав життя Провідника ОУН Є. Коновальця. Хто ж виконав цей теракт?

П. Судоплатов у своїй книзі твердить, що це зробив саме він. Проте це неможливо перевірити, бо лише Є. Коновалець бачив ту людину, з якою зустрівся в Роттердамі. Це міг бути і П. Судоплатов, але не виключено, що ним був і хтось інший або й не одна особа. Справа у тому, що протягом довшого часу націоналістичним підпіллям з України готувалася висилка за кордон двох осіб для вишколу: «Обіцяв Хомяк і Вельмуд, що пришлють двох людей. У листах тамтуди ми все обстоювали присилку тих людей...»⁶.

Та усе ж найбільша підозра падала на П. Судоплатова. У ході розслідування, що його проводила голландська поліція, вона опублікувала у місцевій пресі фото 'Валюха', розраховуючи на те, що хтось зможе пізнати цю особу чи подати якісь відомості про неї. Коли ж порівняти фото 'Валюха' з газет і фото П. Судоплатова, то лише на перший погляд здається, що це та сама особа, але коли придивитися уважно, то закрадаються сумніви, і що більше порівнювати, то сумніви переходять у впевненість, що не можна виключати того, що то могли бути різні особи.

Чи було в ОУН фото П. Судоплатова? П. Судоплатов розповідає, що влітку 1936 р. в Берліні «одного разу, коли ми гуляли з Коновальцем, до нас підійшов вуличний фотограф і сфотографував нас»⁷, а далі йде цікава інформація, яка вимагає дуже обережного ставлення до епізоду з фотографуванням. П. Судоплатов розповідає, що після того, як їх було сфотографовано, Є. Коновалець викупив (!) у фотографа всю плівку. Врахуймо, що це 1936 рік, для фотографування використовувалися плівкові фотоапарати, а як відомо, вузькоплівковий фотоапарат мав 36 кадрів, а широко-

⁶ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація...» // *Архів ОУН у Києві*. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 61.

⁷ Судоплатов П. А. *Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы*. – Москва, 1997. – С. 47.

плівковий — 12 кадрів. Крім цієї пари осіб, очевидно, фотограф фотографував на цю ж плівку інших людей, які замовляли у нього фотографії. Отож, твердження про викуп Є. Коновальцем усієї плівки є сумнівним. Фотограф мав зобов'язання на виготовлення фотографій для інших людей, і йому, як підприємцю, не могло спасти на думку, що можна не виконати взяті на себе зобов'язання. П. Судоплатов свої уявлення про радянську ментальність переніс на ситуацію з берлінським фотографом, у радянській дійсності він саме так і вчинив би, але то був Берлін...

Після 1939 р. за цією фотографією, що нібито збереглася в архів ОУН (за словами П. Судоплатова), було влаштовано організаційні пошуки 'Валюха', але особи, яким було це доручено, потрапили в руки СМЕРШу, їх, швидше за все, розстріляли, а фото П. Судоплатова конфіскували. Можливо, саме про це фото згадував Я. Барановський у своєму звіті «Про зв'язок, що його мала організація...» у березні 1939 року. В додатку до звіту мало бути фото: «В залученню: [...] 3. Знімка Вельмуда»⁸ (на жаль, це фото в Архіві ОУН не виявлено).

Фото 'Валюха', опубліковане голландцями, зрозуміло, не є берлінським фото, бо там 'Валюх' був сфотографований з Є. Коновальцем, а по голландському фото видно, що знімок робився з однієї особи. До того ж, берлінський фотограф не міг так нецікаво сфотографувати людину, він обов'язково вибрав би такий задній план, щоб було зрозуміло, що знімок зроблено саме в Берліні. Постає питання: хто ж зображений на голландському фото?

Я. Барановський, який допомагав роттердамській поліції у пошуках, не мав фото 'Валюха'. Ось що він розповідає: «Побачив я між поліційними урядовцями чоловіка, подібного до Вельмуда. Я взяв його знімку і з поліційним урядовцем почав обходити льокалі, де міг перебувати Вельмуд чи Вождь»⁹. Фактично шукали П. Судоплатова по фотографії голландського поліцейського. Описуючи, як виглядав здогадний Валюх, кельнери та інші особи, що його бачили, вказували на те, що та людина була у костюмі, без плаща і капелюха, але мала рукавички.

⁸ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація ...» // Архів ОУН у Києві. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 69.

⁹ Там само. — Арк. 67.

Інше важливе питання стосується того, що робили Є. Коновалець і П. Судоплатов 23 травня зранку до 12 години дня. Є. Коновалець з часу приїзду і до часу своєї загибелі пробув у місті менше однієї години.

Потяг, яким їхав Є. Коновалець, прибув на головний вокзал Роттердаму об 11 годині 24 хвилини ранку. З вокзалу він на таксі приїхав до готелю «Централь». Хоча від вокзалу до готелю було недалеко, використання таксі пояснюється тим, що Є. Коновалець мав дві валізи: одну доволі важку, яка була наповнена літературою, що її мав взяти з собою в Україну 'Валюх', друга з особистими речами. Крім того, він привіз ще й друкарську машинку.

Готель «Централь» (повна назва Grand Hotel Central) знаходився за адресою Кроскаде, 12. Це лише 400 метрів від вокзалу. Від готелю до головної вулиці Роттердама Колсінгел ледве 150 метрів.

Готель «Атланта» (NH Atlanta Rotterdam) з однойменним кафе розташований на вулиці Арт ван Нестраат, 4, ця вулиця йде паралельно до вулиці Кроскаде. Обидві вулиці – Кроскаде і Арт ван Нестраат — виходять на Колсінгел. Від готелю «Централь» до готелю «Атланта» близько 400 метрів.

Кінотеатр «Люм'єр» знаходиться на вулиці Колсінгел, у кварталі між Кроскаде та Арт ван Нестраат, приблизно у 70–80 метрах від кафе «Атланта». Як бачимо, всі об'єкти розташовані неподалік, дістатися від одного до іншого можна за 5–15 хвилин.

Прибувши до готелю «Централь», Є. Коновалець пред'явив паспорт чехословацького громадянина Йозефа Новака (Josef Novak). На той час Є. Коновалець **уважався литовським громадянином**, принаймні йому офіційно було видано литовський паспорт ще на початку 1930-х рр. Він мав фальшивий паспорт громадянина Чехо-Словаччини. Пізніше експертиза показала, що бланк чехословацького паспорта з фотографією Є. Коновальця був справжнім, а печатки підроблено.

Є. Коновалець отримав номер 104 на другому поверсі, заплатив за одну добу 3 гульдени, отримав квитанцію і готельну перепустку та піднявся до кімнати. Тут він розклав свої речі, на столі коло ліжка поставив дерев'яне Розп'яття (його, за переказом, дала йому колись мати, і він завжди возив його з собою). Там же поклав і книгу, яку, очевидно, читав у дорозі (це був німецький

переклад праці італійського історика і публіциста В. Гіачіно «Історія фашистського руху»).

Що ж до П. Судоплатова, то голландська поліція дійшла висновку, що вибух — справа агентів НКВД, і здогадувалася, що вбивця (чи вбивці) швидше за все прибули до Роттердама на радянському судні. У ті дні в порту стояло кілька радянських кораблів: «Менжинський», «Магнітогорськ», «Шилка». Згідно з версією П. Судоплатова, він прибув на судні «Шилка», де нібито працював радистом.

У книзі «Спецоперації...» П. Судоплатов пише, що, пливучи з Мурманська «Шилкою», він «перевірив роботу мережі наших нелегалів у Норвегії, у завдання яких входила підготовка диверсій на морських судах Німеччини і Японії, що базувалися в Європі»¹⁰.

У Скандинавії та країнах Балтики з середини 1930-х рр. діяла система радянської агентури, відома в літературі під назвою «Ліга Волльвебера». Складалася вона з моряків і докерів, а очолював її активний німецький комуніст Е. Волльвебер. Ця людина раніше входила до Спеціальної групи особливого призначення (російська аббревіатура СГОН), відомої також як «група Я. Серебрянського» (Янкель Бергман)¹¹, її мережа покривала усю Європу, члени групи виконували вбивства, викрадали людей, проводили теракти по всій Європі.

Для легального прикриття нелегальної діяльності Е. Волльвебер створив міжнародну організацію «Союз моряків», що мала свої відділи у країнах Північної та Західної Європи, Голландською групою «Союзу моряків» керував комуніст Й. Схаап, він також очолював Міжнародний вітрильний клуб та Інтерклуб у Роттердамі.

Зустрічі П. Судоплатова з агентурою та професіоналами підривної справи були невинуватими, адже їм було під силу організувати перевезення П. Судоплатова до Роттердама, підготувати вибуховий пристрій та забезпечити відхід після виконання замаху на Є. Коновальця.

¹⁰ Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930—1950 годы. — Москва, 1997. — С. 41.

¹¹ 1938 року він був заарештований і засуджений до смертної кари, але зусиллями П. Судоплатова та Н. Ейтінгона 1941 року реабілітований та відновлений на роботі в НКВД.

Одна з віденських газет, коментуючи загибель Є. Коновальця, писала: «Починаючи з 1923 року, Голландія є одним з центрів НКВД. В очах Москви Голландія є просто ідеальною оперативною базою для агентури НКВД. За кордоном агенти НКВД використовують, як відомо з досвіду, особливо часто голландські документи, що підроблені у Москві. НКВД має своїх агентів у голландських профспілках та робітничих товариствах»¹².

За словами П. Судоплатова, **Є. Коновалець у телефонній розмові** пропонував зустрітися в німецькому порту Кіль, але він на поліг на зустрічі саме в Роттердамі. Таку наполегливість можна пояснити тим, що П. Судоплатова вели і прикривали у цій операції люди Волльвебера, для яких було значно простіше організувати теракт у Голландії.

Час в дорозі від радянського кордону до Роттердама вантажним судном з врахуванням зупинок тривав не менше місяця. При плануванні подорожі необхідно було також враховувати можливі затримки, викликані погодними умовами та іншими непередбачуваними обставинами.

Отож, у Роттердам П. Судоплатов приїхав не пізніше п'ятниці 20 травня 1938 р. Перед виїздом з Москви П. Судоплатову видали фальшивий чехословацький паспорт. Виходить, що і **Є. Коновалець**, і **П. Судоплатов** прибули у Роттердам з фальшивими чехословацькими паспортами, правда, різного «виробництва». Наступного дня, тобто 21 травня, 'Валюх' телефонував з Роттердама до Відня, намагаючись вступити в контакт з Є. Коновальцем. Для конспірації він телефонував з поштових відділень.

Сумнівним видається оповідь П. Судоплатова про те, що він планував після зустрічі з **Є. Коновальцем повернутися на «Шилку»**. Для нього ефективніше було б скористатися послугами людей Волльвебера, які, добре знаючи місцеві умови, могли б легко його сховати і допомогти покинути Роттердам.

23 травня Валюх зійшов з «Шилки» в порту. Звідти до центру міста можна дійти пішки за 25–30 хвилин. Він вирушив заздалегідь, приблизно о восьмій годині ранку. Походивши вуличками центру, Валюх перевіряв про всяк випадок, чи немає за ним «хвоста». Пізніше поліційному слідству вдалося встановити, що

¹² *Holland ist mit bolschewistische Spione infiziert // Neues wiener journal. – 1938. – 31.05.*

П. Судоплатов перед тим, як зустрівся з Є. Коновальцем, між 9 та 12 годиною відвідав три кафе на Колсінгел. В такий час «рух у льокалях майже ніякий, не улягало сумнівові, що служба могла звернути легко увагу на одного гостя, тим більше що він чужинець, дуже слабо володіє німецькою мовою»¹³, в іншому кафе кельнери зауважили, що Валюх «був елегантно вбраний, без плаща і капелюха, під лівою рукою мав два пакети»¹⁴. Про ці «пакети» буде йтися нижче.

Про момент зустрічі П. Судоплатов пише: «Час за десять дванадцятьа. Прогулюючись провулком біля ресторану “Атланта”, я побачив Коновальця, що сидів за столиком біля вікна, чекаючи на мене. Цього разу він був один»¹⁵. На слідстві кельнери кафе «Атланта» розповіли, що «в дванадцятій годині або кілька хвилин перед дванадцятою годиною зайшов до каварні чоловік середнього зросту, по фотографії стверджують без сумніву, що це був вождь, та замовив по-німецьки «шері». За дві-три хвилини прийшов другий, далеко молодший [...], присівся до старшого та замовив ламаною німецькою мовою для себе пиво. В руці держав пакет і рукавички, що їх поставив перше на стіл, а відтак із стола взяв і поставив на крісло, а в часі розмови пакет передав старшому панові і, не випивши пива, попрощавсь, пішов»¹⁶. У спогадах П. Судоплатов пише: «Я вручив йому подарунок, коробку шоколадних цукерок, і сказав, що мені зараз треба повертатися на судно. Йдучи, я поклав коробку на столик поруч з ним. Ми потиснули один одному руки, і я вийшов, стримуючи своє інстинктивне бажання відразу кинутися бігти»¹⁷.

Поліція в процесі розслідування перевірила телефонні дзвінки з-за кордону до Роттердама, і було виявлено, що 23 травня з Москви телефонували перед 12 годиною до готелю «Атланта» і до готелю «Централь» і запитували людину на прізвище Євдокимов.

¹³ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація...» // Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 67.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Судоплатов П.А. Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – Москва, 1997. – С. 45.

¹⁶ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація...» // Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 67.

¹⁷ Судоплатов П.А. Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. – Москва, 1997. – С. 45.

Після 12 години ще раз телефонували з Москви і знову питали Євдокимова. Варто врахувати, що зателефонувати з Радянського Союзу за кордон для звичайної людини було справою практично неможливою, тим більше, що усі дзвінки за кордон контролювалися і прослуховувалися. Ці два дзвінки були пов'язані з терактом, випадковими їх назвати неможливо. Перевірка показала, що в готелях людей із прізвищем Євдокимов не було, таке прізвище не зустрічалося і раніше.

Як твердить П. Судоплатов, в пакеті була бомба з годинниковим механізмом, яку було виготовлено в спецлабораторії НКВД в Москві. Тут виникають деякі питання. П. Судоплатов пише, що годинниковий механізм вмикався натисненням перемикача, вибух мав статися через 30 хвилин від часу, коли бомба буде активована. Але одночасно він зазначає, що вибух мав статися після того, як пакет з вертикального положення перевести в горизонтальне. Виникає питання: бомба вмикалась перемикачем вручну чи при перевертанні пакета?

Поліційна експертиза встановила, що бомба «складалася з металевого контейнеру зі спеціальним зарядом вибухової речовини, можливо, динаміту [...] Те, що горючі речовини дали яскраво-червоне полум'я, з чорним димом, показують, що в бомбі не було пороху. Два експерти з гамбурзької поліції, дослідивши фрагменти, виявили рештки олова і дійшли висновку, що пекельна машина не була бомбою скляного типу»¹⁸.

Свідки у поліції твердили, що розмір коробки (пакету) був приблизно таким, як розмір коробки для взуття (правда, не вказувалося, в двох чи у трьох вимірах). Середні розміри коробки для взуття — 32 x 20 x 10 см. П. Судоплатов говорить про те, що бомба була замаскована під коробку цукерок з малюнком в «українському» стилі. Розміри бомби мали відповідати розміру подібної коробки, а маса бомби мала становити коло 200–400 г, що обмежувало силу заряду і відповідно силу вибуху. Бомба складається з вибухового матеріалу, запальника і механізму, що приводить її у дію. У 1930-х рр. використовували динаміт, тринітротолуол чи їх аналоги. Бомбу приводила в дію пружина годинникового механізму. Експертиза, проведена поліцією, встановила, що вибухівка

¹⁸ *Stond slachtofter in dienst van bende terroristen? // De Telegraaf – 1938. – 24. 05.*

мала фінське походження. Фінська вибухівка була значно доступнішою людям Е. Волльвебера, ніж фахівцям з Москви.

За твердженням П. Судоплатова, він тримав коробку у внутрішній кишені піджака. Як правило, внутрішні кишені чоловічих піджаків мають розмір 15-17 см по висоті і 6-10 см по ширині. Ці розміри у два рази менші за коробку П. Судоплатова. Отже, або йому зробили спеціальну кишеню розміром коло 30 x 20 см (хоча при обшуку важко пояснити призначення такої кишені), або коробка була значно меншою. Згадаймо, що кельнери свідчили про дві коробки: одну розміром з коробку для взуття (він ніс її в руках) та якусь меншу коробку. Очевидно, в нього не було потреби носити бомбу в кишені, її легко могли передати йому будь-коли, навіть перед самим побаченням з Є. Коновальцем.

П. Судоплатов писав про те, що бомба вмикалася, коли її з вертикального положення перемістити в горизонтальне. Але кельнери розповідають, що він просив у них папір, щоб запакувати коробку, вони ж порадили йому скористатися газетою (саме в той час до кафе зайшов продавець газет), що він і зробив. Загорнути коробку в газету, не змінюючи її положення, практично неможливо, подібна еквілібристика привернула б увагу кельнерів, однак маніпуляції Судоплатова з коробкою їм не запам'яталися.

У попередні зустрічі з Є. Коновальцем 'Валюх' передавав йому українські цигарки, окремі книжки, дещо з преси, цукерки. До речі, дві коробочки від цигарок не загубилися, вони зберігаються в одному з канадських українських архівів.

П. Судоплатов твердив, що для бомби була використана коробка від «українських» цукерок, мовляв, Є. Коновалець дуже любив солодке. Ось у цьому є поважні сумніви. Як правило, любителі солодкого мають надлишкову вагу, а Є. Коновалець був худорлявим. Відомо, що він був затятим курцем, а серед курців доволі важко найти ласунів. Тому використання коробки «українських» цукерок як приманки виглядає досить сумнівним. У той же час незрозуміло, навіщо було перед самим врученням коробки замотувати її у папір, тим самим ховаючи її «українське» оформлення.

У процесі розслідування теракту було висунуто кілька версій. За повідомленням найбільшої газети США «The New York Times» (передрукованого української газетою «Свобода»), теракт проти

Є. Коновальця виконали двоє осіб. Про цю версію також писали голландські газети.

Можна припускати, що під час розмови Є. Коновальця з не-встановленою особою, ймовірно, П. Судоплатовим, другий агент непомітно вклав до кишені плаща Є. Коновальця пакунок з вибухівкою. Ось для чого був потрібний другий (менший) пакет. Зустріч Є. Коновальця з 'Валюхом' у кафе зафіксовано у показах кельнерів, але інших подій, що сталися до моменту вибуху бомби, ніхто не запам'ятав. Більшість показів, які вдалося зібрати, стосуються часу після вибуху.

Доволі активно у справі теракту на Колсінгел виступили місцеві ліві, особливо комуністи. Спочатку вони твердили, що теракт був направлений проти Г. Тібена – одного з їхніх діячів (Г. Тібен незадовго до того переселився з Німеччини, де його арештовувало гестапо у підозрі у шпигунстві). З'ясувалось, що заяви комуністів не мають під собою ніяких підстав, зокрема Г. Тібен не був на Колсінгел у час вибуху. Але, відтягнувши на себе увагу, комуністи створили прикриття для убивць Є. Коновальця: поки поліція перевіряла їхню версію, спливав дорогоцінний час.

Проте комуністи не вгамувались; депутати міської ради від комуністів і соціал-демократів одразу офіційно звернулися до міської влади з листом, твердячи, що в них є докази і свідки, що у випадку з вибухом 23 травня йдеться про «фашистську змову», а загиблий є міжнародним терористом і підірвався при необережному поводженні з бомбою, яку мав кудись доставити. Комуністи твердили, що їхній свідок за певну платню згодився занести конверт, адресований Новаку, до готелю «Централь». Там він передав його людині, яку впізнав за фотографією (ніби то і був Є. Коновалець). Останній натомість передав через свідка невеликий пакунок для адресанта, при тому просив бути з пакунком дуже обережним. Поліційна перевірка показала, що комуністи всю цю історію вигадали. Виявилось, що листа передав власнику готелю якийсь італійський скульптор, повертаючи таким чином свій борг, а сама ця подія відбулася тоді, коли Коновальця в місті ще не було. Гарячкова активність комуністів явно свідчила про її цілеспрямованість і керованість. Варто додати, що невдовзі голландські комуністи випустили друком брошуру про «фашистський слід» вибуху 23 травня у Роттердамі.

Вибух пролунав о 12 годині 14 хвилин, тобто через 10 хвилин від того моменту, як Є. Коновалець відбув зустріч з своїм убивцею чи убивцями. Дуже короткий час між запуском бомби та її вибухом складав небезпеку для вбивць.

Перші повідомлення у пресі про вибух описували переважно наслідки вибуху та пропонували можливі версії. За зробленими 23 травня фотографіями місце вибуху визначається точно. У момент вибуху Є. Коновалець стояв обличчям до кінотеатру, у лівій руці він тримав пакет, другий пакет лежав у кишені. Вибух був доволі потужним, тіло Є. Коновальця відлетіло на кілька метрів, аж на проїжджу частину вулиці. Постраждало також двоє перехожих, їх було госпіталізовано, ще кільком надано медичну допомогу на місці.

За деякими свідченнями, Є. Коновалець помер не одразу, а у лікарні, куди його завезли автомобілем швидкої допомоги. Насправді він загинув на місці, на фотографіях видно накрите тіло на тому місці, де воно опинилося після вибуху. Внаслідок розриву бомби найбільше постраждала ліва сторона тіла: рука, нога і живіт, тоді як голова і права частина тіла залишилися незачепленими. Смерть настала практично миттєво.

У кількох будинках було вибито вікна, пошкоджено вітрини магазинів і кінотеатру. На тротуарі залишилися чорні сліди вибуху, але саме покриття не постраждало (вирви не було).

Поліція, віддаливши перехожих, які позбігалися на місце вибуху, оточила його. Слідчий відділ прокуратури міста почав розслідування. На місці зібрано всі можливі речові докази, зокрема, уламки вибухового пристрою, частини одягу, а також годинник, паспорт та перепустку загиблого до готелю «Централь». Отож, маючи «прізвище» і фото загиблого, поліція почала розслідування і пошуки вбивць. Керував розслідуванням комісар поліції Й. П. Рощбах.

Не зупиняючись на ході слідства, скажемо, що поліція справді доклала значних зусиль. Це питання перебувало на контролі у столиці Нідерландів Гаазі. Справа набула міжнародного значення, до слідства залучено австрійську, німецьку, італійську, британську поліції (характерно, що чехословацька поліція відмовилася брати участь у розслідуванні, хоча загиблий Є. Коновалець, його вбивця П. Судоплатов та Я. Барановський прибули до Роттердама з чехос-

ловацькими паспортами). Нідерландський уряд призначив премію 10 тисяч гульденів для того, хто затримає вбивцю Є. Коновальця.

За версією П. Судоплатова, попрощавшись з Є. Коновальцем, він вийшов з кафе, повернув у бічну улицу, зайшов до крамниці, купив там плаща і капелюха, одягнув їх та вийшов на вулицю. Саме тоді він почув вибух. Далі Судоплатов дійшов до вокзалу і сів на потяг до Парижа. Йому не потрібно було купувати квитка, бо він мав виданий ще у Москві проїзний квиток, дійсний для всієї мережі європейських залізниць. До речі, поліція не виявила і не допитала продавців крамниці, у якій нібито П. Судоплатов купив верхній одяг. Вони мали б запам'ятати людину, що говорила по-німецьки і, ймовірно, була схвильована та поспішала.

Роттердамська поліція вважала, що 'Валюх' «не втік, але залишився в Нідерландах, скриваючись у місцевих комуністів [...] у місцевих комуністів заряджено ревізії, але безуспішні»¹⁹. Допомогти П. Судоплатову могли люди «ліги Волльвебера», таємно доставивши його на один з кораблів, що віз республіканцям в Іспанію сплачену Москвою зброю. Сам П. Судоплатов пише, що якийсь час перебував в Іспанії, але ніби після подорожі через Європу. Після короткого перебування в Іспанії П. Судоплатов повернувся в Москву.

Сумніви в тому, що П. Судоплатов сам зміг ліквідувати лідера ОУН, підтверджуються наступним міркуванням. У 1936 р. за проникнення в мережу ОУН та вдалу легалізацію його нагородили радянським орденом Червоного прапора. Наступну нагороду, також орден Червоного прапора, П. Судоплатов отримав влітку 1941 р. за участь у розробці та проведенні операції з ліквідації Льва Троцького. Дивним видається те, що за проникнення в мережу ОУН він отримав орден, а за вбивство Є. Коновальця не отримав нічого. Як це можна зрозуміти? Якщо не було «подвигу», то не було й нагороди.

У кримінальній справі було зібрано значні речові докази, зокрема особисті речі Є. Коновальця, серед них чехословацький паспорт, Розп'яття, друкарська машинка, документи тощо. Згодом, вони і нині зберігаються в поліційному архіві. Литовський паспорт Є. Коновальця залишився у його вдови – Ольги Конова-

¹⁹ Барановський Я. «Про зв'язок, що його мала організація...» // Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 68.

лець. Кілька разів у 1938 і 1939 роках литовський консул в Роттердамі Р. Пенн звертався до М. Селешка (він був призначений для полегшення справ, пов'язаних з похороном Є. Коновальця) з проханням повернути «...паспорт померлого пана Коновальця. Як вам відомо, цей чоловік мав литовський паспорт, [...] паспорт мусить знаходитись поміж документами. Цим листом ласкаво прошу Вас зробити все можливе, щоб паспорт найшовся і був висланий до Роттердаму»²⁰. Збереглися також деякі особисті речі Є. Коновальця, нині вони експонуються в Музеї Української Народної Республіки у Києві.

Тіло убитого після проведення слідчих дій завезли до найближчої лікарні, де того ж дня було зроблено розтин і патологоанатомічне дослідження. «Доктор Галстфз з Лейдена провів медичний розтин в присутності комісара поліції і прокурора [...] Під час розтину трупа знайдено кілька металевих уламків портсигару»²¹. Коли було виконано необхідні заходи, поліція дала дозвіл на похорон тіла. Поховання було призначене на четвер, 26 травня, але обставини змусили перенести його на суботу 28 травня.

Формально Є. Коновалець був литовським громадянином, тому загальну опіку у цій справі мало литовське консульство у Роттердамі і, зокрема, консул Р. Пенн.

Постійним місцем проживання Є. Коновальця на момент його смерті була Італія, куди він з родиною переселився зі Швейцарії у 1936 р. В Римі перебували його дружина Ольга та син Юрій.

25 травня в Римі до члена ПУН Є. Онацького несподівано прийшли представники поліції. Онацький пише: «Мене відразу вразив їх урочистий і похоронний вигляд. І п. Агверчі (керівник відділу по роботі з іноземцями римської поліції – О.К.), не проволікаючи часу, негайно подав до мого відома, що приходить з наказу вищих властей, щоб повідомити мене, що з полк. Коновальцем сталася «нещаслива пригода», і що мене просять, щоб я повідомив п. Ольгу Коновалець, що «похорон відбудеться завтра», себто 26 травня»²². Неофіційно поліцейський чиновник розповів Є. Она-

²⁰ Лист Р. Пенна до М. Селешка. 29.11.1938 р. // Архів ОУН у Києві.

²¹ *De politieke moord op den Coolsingel opgehelderd* // *Nieuwe rotterdashch courant*. – 1938. – 23.05.

²² Онацький Є. *Римські відгуки роттердамської трагедії* // *Календар альманах на 1953 рік*. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 32.

цькому, що Є. Коновалець нібито загинув від необережного поводження з вибухівкою.

Є. Онацький покликавши секретаря Є. Коновальця Михайла Мушинського, вони телефоном домовилися про зустріч з італійським другом українців, недавнім депутатом парламенту Енріко Інсабато, який ще нічого не знав про смерть Є. Коновальця. Втрьох вони поїхали до помешкання Коновальців, де делікатно повідомили О. Коновалець про те, що сталося.

О. Коновалець необхідно було терміново летіти до Роттердама, тому вона звернулася по допомогу до литовського посольства в Римі. Уточнюють справу з дозволом на виїзд О. Коновалець до Нідерландів спогоди сина литовського посла в Римі Альгірдаса Чернецькіса: «У ту ніч дзвонила пані Коновалець, Юркова мати, просила, щоб Литва допомогла зробити бліц-візу для швидкого вильоту в Роттердам. Мій батько (Вольдемарас Чернецькіс – О.К.) як раз був у Литві, а функції посла виконував секретар Пятрас Вілейшіс. Той швидко, за ніч, зробив візу [...]»²³.

О 12 годині 26 травня О. Коновалець вилетіла літаком до Роттердаму. Юрій, син Коновальців, залишився в Римі. В роттердамському аеропорту О. Коновалець зустрів Я. Барановський з двома нідерландськими поліцаями, які опитали її у справі загибелі Є. Коновальця. Із вдовою говорили також берлінські поліцаї, що прибули до Роттердама. Цього ж дня О. Коновалець в присутності представників поліції опізнала в загиблому свого чоловіка Є. Коновальця.

Того ж дня з Берліна до Роттердама прилетів член ПУН Ярослав Чемеринський та В. Стахів, а наступного дня приїхали до Роттердама член ПУН генерал Володимир Курманович і Омелян Тарновецький. Їх також допитали у справі вбивства Є. Коновальця.

Керували підготовкою до похорону і приймали рішення, що і як робити, члени ПУН Я. Барановський та генерал В. Курманович. Усі рахунки офіційно сплачувало литовське консульство, однак всі гроші було невдовзі повернуто з каси ОУН.

Поховання забезпечувала роттердамська похоронна фірма Ван дер Торна. Виходячи з того, що голова ОУН має бути похованим в майбутньому на рідній землі, могила в Роттердамі вважалася

²³ Спогади А. Черняцькіса // *Архів ОУН у Києві*.

тимчасовою. Тому технічно вона була влаштована так, щоб при потребі легко можна було труну вийняти. Відповідно до розміру могильної ями було виготовлено металевий контейнер, в який і покладено домовину. «Сама домовина є подвійна – зверху дубова, а в середині металева з віконцем, крізь яке видко обличчя Вождя»²⁴.

Загальна сума витрат на похорон, яку було виставлено похоронною фірмою Генеральному консульству Литви у Роттердамі, склала 283 гульденів 65 центів. Сюди входила вартість дубової труни з ручками і нікельованим хрестом, вартість цинкової труни, монтаж обох трун, оплата послуг співробітників лікарні та кладовища, оренда катафалку та автомобілів супроводу, а також послуги фотографа, виготовлення посмертної маски, послуги органіста, виклик та перебування на час похорону автомобіля швидкої допомоги, довідка про поховання. Рахунок включав оплату земельної ділянки для могили № 1111 на загальному кладовищі Кросвік терміном на 10 років від 1 червня 1938 р. до 1 червня 1948 р.

З цього рахунку бачимо, що справа поховання була трактована дуже поважно. З обличчя Є. Коновальця було знято форму і відлито гіпсову посмертну маску. Цей факт не був широко відомий і про наявність маски ніколи не згадувалося. Завдяки пошукам та допомозі зацікавлених осіб вдалося виявити посмертну маску Є. Коновальця в одному українському музеї в Канаді.

З покійного, як зазначено вище, було зроблені фото та окремо малюнки олівцем. Малюнок голови Є. Коновальця публікувався кілька разів, а от фото — жодного разу. Був намір його опублікувати в збірнику «Євген Коновалець та його доба» (1974), але він не перетворився у дійсність. О. Коновалець писала до редактора Ю. Бойка (Блохина) таке: «Певно не усе надається до друку і загального відома. Прошу брати це до уваги. Знімку зроблену по атентаті я мала, [...] не треба щоби люди знали про таку знімку»²⁵.

Похорон Є. Коновальця призначено було на 12 годину 28 травня. Спеціальний закритий автомобіль перевіз труну з тілом Є. Коновальця на цвинтар Кросвік, у двох автомобілях їхали супроводжувачі. На похороні були присутні дружина покійного О. Коновалець,

²⁴ *Вождеві у перші роковини. Є. Коновалець 1938—1939. — Саскатун, 1939. — С. 26.*

²⁵ *Лист О. Коновальця до Ю. Бойка (Блохина) // Архів ОУН у Києві.*

члени ПУН Я. Барановський та В. Курманович, керівник «Націоналістичної пресової служби» Орест Чемеринський, а також Омелян Тарновецький і литовський консул Р. Пенн.

Цвинтар Кросвік (Crooswijk Begraafplaats Kerkhoflaan) доволі старий, він розташований у північно-східному напрямку від залізничного вокзалу. Могила Є. Коновальця знаходиться недалеко від цвинтарної огорожі.

Обряд поховання було здійснено римо-католицькими священиками. Коротка панахида відбулася у костелі на кладовищі, а завершилася на місці поховання. Першим з прощальним словом виступив генерал В. Курманович, він говорив по-українськи, а О. Тарновецький, що промовляв за ним, — по-німецьки, після того кілька слів сказала О. Коновалець.

На свіжу могилу Є. Коновальця покладено три вінки: один від дружини, другий від ОУН і третій – від Української Нації. В наступні дні було завершено справи щодо упорядкування могили. Доволі швидко на могилі було встановлено перший надгробок, це був мармуровий хрест (дуже подібний до стрілецьких хрестів у Львові на цвинтарі Січових Стрільців) з написом українською мовою: «Євген Коновалець» (і роки життя). Але через короткий час хрест був зруйнований, злочинців не було виявлено.

Одразу ж було вирішено встановити більший пам'ятник. Автором проекту стала Оксана Лятуринська, яка жила в Празі. Наприкінці 1938 р. цей проект було затверджено до виконання. В листі до О. Лятуринської Я. Барановський наголошував: «Тризуб повинен бути націоналістичним, зн[ачить] з мечем. (Гл[яди] «Розбудова Нації»)²⁶ (Основним елементом художнього оформлення обкладинки пресового органу ПУН «Розбудова нації» була емблема ОУН). Формальним замовником виступило Українське національне об'єднання (УНО — єдина дозволена українська легальна громадська організація на території Райху), на ділі цим питанням займався секретар ПУН Я. Барановський. Негаразди зі здоров'ям та складнощі отримання візи не дозволили О. Лятуринській особисто керувати виготовленням та монтажем надгробка. До цієї справи підключили митця Роберта Лісовського, автора емблеми ОУН. Надгробок було виготовлено і встановлено до річниці загибелі

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3915. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 45.

Є. Коновальця. На плиті темного граніту викарбовано слова «Євген Коновалець» та емблему ОУН. В голові, у вертикальній площині, масивний чотирираменний хрест, який нагадує козацькі хрести.

У такому стані могила збереглася до нашого часу. Існуюча у багатьох країнах практика утримання кладовищ передбачає оплату наперед земельної ділянки для могили, після закінчення строку оренди її необхідно продовжувати. Як правило, це робиться щодесять років. Нині угода на оренду ділянки для могили Є. Коновальця укладена з Української стрілецькою громадою (УСГ) Канади, засновником якої був свого часу Є. Коновалець.

Після 1991 р. неодноразово порушувалося питання про перенесення праху Є. Коновальця в Україну, але справа кожного разу зупинялася. В Україні існує потреба у пантеоні видатних синів і дочок України, могили яких розкидані по усьому світу. Можна згадати поховання гетьмана Петра Дорошенка та кошового Петра Калнишевського в Росії, Симона Петлюри і Володимира Винниченка у Франції, Є. Коновальця в Роттердамі, А. Мельника в Люксембурзі, Степана Бандери в Німеччині. Перелік може бути довгим...

На завершення треба сказати, що злочинець чи злочинці, що підготували і виконали теракт у Роттердамі проти Є. Коновальця, залишаються до сьогодні не покараними. Такі злочини не мають терміну давності... Додаткові дослідження дозволять наблизитися до остаточного з'ясування правди про злочин у Роттердамі.